Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/104399

File ID	104399
Filename	Hoofdstuk 4: Inzet van medewerkers en deelname aan internationale netwerken

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	De waarheid hooger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941
Author	L. van de Haterd
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2008
Pages	310
ISBN	9789062656301

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/270816

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Hoofdstuk 4 Inzet van medewerkers en deelname aan internationale netwerken.

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik antwoord geven op de volgende vragen. Welke auteurs werden door de redactie van het tijdschrift ingezet om het tijdschrift te profileren? Daarbij is ook van belang in welke internationale netwerken de redactie van *De Gemeenschap* zich bewoog, wie hierbij de intermediairs waren en hoe deze netwerken ingezet werden om een positie te verwerven in het literaire circuit en om de gestelde doelen te verwezenlijken. Ook zal ik aandacht besteden aan de gevolgen van personele wisselingen in de redactie op de medewerking van andere auteurs en daarmee op de profilering van het tijdschrift.

4.2 Medewerkers van het eerste uur

In het eerste wervingsprospectus van *De Gemeenschap* van november 1924 worden door de redacteuren Jan Engelman, Henk Kuitenbrouwer en Willem Maas de volgende namen vermeld van personen die hun medewerking reeds hebben toegezegd: Max Jacob, Jacques Maritain, Hermon Ould, Karel van den Oever, Wies Moens, Karel Mengelberg, prof. dr. F. Roels, Pater C.A. Terburg, ir. L.J.Feber, Willem Nieuwenhuis, Pieter van der Meer de Walcheren, Bernard Verhoeven, Gerard Knuvelder, Gerard Bruning, Henri Bruning, A.J.N. Boosten, Henri Jonas, Joep Nicolas, Jan Bruna, Gerard Panhuysen, Albert Kuyle en C.Vos.

Vanuit het oogpunt van profilering valt op dat de lijst begint met vijf buitenlandse auteurs, waarmee de redactie meteen duidelijk maakt ook internationale aspiraties te hebben. Ook de richting van de buitenlandse oriëntatie wordt meteen gegeven: twee Franse auteurs uit de kring van het Renouveau Catholique, een moderne Engelse toneelschrijver en twee Vlaamse auteurs die afkomstig zijn uit de humanitair-expressionistische hoek van het tijdschrift *Ruimte*.
Verder is opvallend dat de Nederlandse vertegenwoordigers een breed scala te zien geven van wetenschappers, literaire auteurs en journalisten, geografisch gespreid over Utrecht, Nijmegen, Maastricht en Amsterdam. Knuvelder is de enige Brabantse vertegenwoordiger. Het aantal medewerkers uit de beeldende kunsten is nog heel beperkt, er is alleen een Limburgse vertegenwoordiging met de architect Boosten en de kunstenaars Jonas en Nicolas.

Als de intenties van de redactie naast de realiteit van de eerste jaargang gelegd worden, dan valt een aantal dingen op. Van de genoemde groep medewerkers hebben prof. dr. F. Roels, Henri Bruning en Gerard Panhuysen in de praktijk nooit een bijdrage aan *De Gemeenschap* geleverd. Lou Lichtveld ontbreekt in het lijstje van medewerkers van het eerste uur, omdat hij zich, zoals we in hoofdstuk 2.2 gezien hebben, pas de dag nadat het wervingsprospectus was verstuurd, bij de redactie kwam melden. De bijdrage van Ould bleef beperkt tot één artikel over modern toneel in het eerste nummer, evenals die van Karel Mengelberg (één losse muziekbijlage in het novembernummer). De overige auteurs hebben allemaal meerdere bijdragen geleverd, maar er zitten grote verschillen in de mate waarin. Meer dan tien bijdragen zijn er alleen van de schrijvers Willem Nieuwenhuis en Bernard Verhoeven, van de journalist Jan Bruna en natuurlijk van Albert Kuyle.

In de loop van de eerste jaargang volgt nog een flink aantal andere medewerkers, van wie in relatie tot de internationale oriëntatie vooral Jean Cocteau en Charles Albert Cingria genoemd moeten worden (zie verder hoofdstuk 4.5). In verband met de profilering in de Nederlandse context is met name het *Gemeenschap*-debuut van Hendrik Marsman in december 1925 van belang. Over zijn betekenis voor *De Gemeenschap* heb ik al geschreven in hoofdstuk 2.

Jonas en Nicolas versieren het eerste nummer met hun houtsneden; de architect Sybold van Ravesteyn voegt zich vanaf het tweede nummer reeds als illustrator bij hen, vanaf aflevering 7 gevolgd door Otto en Catherine van Rees. In oktober levert Jozef Cantré zijn eerste illustratie en een maand later Hendrik Wiegersma. Het omslag van de novemberaflevering is van de voor de profilering van *De Gemeenschap* belangrijke Gerrit Rietveld. Op de uiterlijke vormgeving kom ik uitvoerig terug in hoofdstuk 6.

4.3 Netwerken van *De Gemeenschap* in Nederland

In deze paragraaf wil ik proberen de netwerken in kaart te brengen waarin de medewerkers van *De Gemeenschap* zich in de verschillende perioden bewogen. Onder 'netwerk' versta ik een contact dat iemand gebruikt bij het realiseren van zijn doelen. Bij het gebruik maken van een netwerk gaat het dus om het strategisch inzetten van mensen.[317] Een netwerk is niet hetzelfde als een vriendenkring. Dat neemt niet weg dat je ook een vriend kunt gebruiken als netwerkcontact. Dat gebeurt bijvoorbeeld als een auteur zijn vriend, die ook schrijver is of illustrator, aanbeveelt bij zijn uitgever of als een journalist aan zijn collega vraagt een recensie te schrijven over de nieuwste film van een regisseur met wie hij bevriend is. Kortom, vrienden kunnen in bepaalde gevallen of omstandigheden als netwerkcontact gebruikt worden.

4.3.1 Netwerken in de periode 1925-1930

De verschillende redactieleden en de redactiesecretaris nemen bij de start van het tijdschrift al diverse sleutelposities in in het Nederlandse culturele veld. Jan Engelman en Albert Kuyle hebben vanwege hun journalistieke achtergrond veel contacten in de wereld van de literatuur en de beeldende kunst. Ze schrijven erover in *Het Centrum,* de krant waaraan ook de *Gemeenschap*-medewerkers Bernard Verhoeven en M. Bruna verbonden waren. Diens broer Jan Bruna, een zeer actief medewerker met name in het eerste jaar,[318] was op zijn beurt weer journalist bij het *Handelsblad* en redacteur van *De Nieuwe Eeuw*.[319] Naast *Het Centrum* waren er in de jaren twintig in Nederland nog twee grote katholieke kranten, *De Tijd* en *De Maasbode.* De invloed van de redactie van *De Gemeenschap* op het wat intellectueler ingestelde dagblad *De Tijd* zou pas eind jaren twintig zijn beslag krijgen, maar bij *De Maasbode* had de redactie reeds halverwege de jaren twintig goede contacten; *Gemeenschap*-medewerker Willem Nieuwenhuis had tot 1932 de leiding over de Amsterdamse redactie van *De Maasbode* en zijn jongere broer Jan Nieuwenhuis was kunstredacteur op de Rotterdamse redactie. Ook Kuyle schreef af en toe als freelance medewerker in *De Maasbode*.[320]
Kuyles aandacht gaat behalve naar literatuur ook uit naar vormgeving en typografie. Mede daarom wordt hij eind 1925 ook directeur van de uitgeverij De Gemeenschap. Via zijn vriend Piet van Rossum kent hij de wereld van de uitgeverij een beetje, want de firma Van Rossum heeft behalve een eigen uitgeverij ook het eigendom over uitgeverij Dekker en Van de Vegt en Van Leeuwen, met filialen in Utrecht en Nijmegen. Dit contact had een jaar eerder geleid tot de verschijning van Kuyles debuutbundel *Seinen* bij deze uitgeverij.
Kuyle, en ook andere *Gemeenschap*-medewerkers, hadden eveneens uitstekende contacten in de wereld van de avantgarde film. Vanaf het begin was hij betrokken bij de oprichting van de Utrechtse afdeling van de Filmliga. Sybold van Ravesteyn was de initiatiefnemer en werd bij de oprichting in 1927 voorzitter van de afdeling, Gerrit Rietveld was secretaris en René Radermacher Schorer penningmeester.[321] Kuyle was lid van het bestuur en dit contact leidde behalve tot diverse besprekingen van Ligafilms in de kolommen van *De Gemeenschap* twee jaar later ook tot de uitgave van de bundel opstellen over film, *Cinema Militans*, van Menno ter Braak, die secretaris was van het bestuur van de Amsterdamse afdeling van de Filmliga.
Jan Engelman heeft behalve voor poëzie veel interesse in beeldende kunst. Hij schrijft daarover niet alleen in *De Gemeenschap*, maar ook in *Roeping, Opgang* en *De Vrije Bladen* (en later *Forum*). Hij had een bijzondere positie binnen de context van de culturele

tijdschriften in het interbellum omdat hij zich vooral manifesteerde als een intermediair tussen de verschillende bloedgroepen, met name de katholieke en de vrijzinnige, waartussen hij de tegenstellingen voortdurend probeerde te overbruggen.[322] Zijn strategische positie in het culturele veld wordt behoorlijk versterkt als hij in 1926 redacteur wordt van de rubriek 'Kunst en Letteren' van het progressief-katholieke opinieblad *De Nieuwe Eeuw*, dat zijn standplaats had in het Brabantse Helmond, maar dat landelijk opereerde. Ook vanuit dit blad kon hij zijn rol als intermediair tussen de katholieke en vrijzinnige tijdschriften met verve spelen, met name omdat het wekelijks uitkwam, waardoor hij beter op de actualiteit kon reageren.
Vos heeft niet alleen veel culturele contacten door zijn werk voor de *Utrechtsche Courant* en *De Groene Amsterdammer*, maar heeft door zijn langdurig verblijf in Limburg ook een uitgebreid netwerk opgebouwd in Maastricht waartoe onder andere de drukker en vormgever Charles Nypels en de kunstenaar Henri Jonas behoren. Dit contact leidde vanaf het begin tot hun medewerking aan *De Gemeenschap*. Door zijn enorme kennis van de Franse taal en literatuur, heeft hij ook goede relaties met diverse Franstalige auteurs, onder wie Blaise Cendrars en Charles Albert Cingria.[323]
Een centrale figuur in het katholieke netwerk van de jaren twintig is Pieter van der Meer de Walcheren. In 1921 start hij zijn medewerking aan de rubriek 'Kunst en Letteren' van *De Nieuwe Eeuw*. Deze rubriek wordt een soort tijdschrift in een tijdschrift en gaat het imago van het Helmondse weekblad in belangrijke mate bepalen. Van der Meer de Walcheren besteedt veel aandacht aan de moderne Nederlandse en Franse letterkunde, met name aan de volgelingen van het Renouveau Catholique. Hij introduceert voor het eerst de denkbeelden van Bloy en Maritain in Nederland en zet zich af tegen de conservatieve toon in de vrome boekbesprekingen van pater Gielen in *Boekenschouw*. Hij stimuleert de katholieke jongeren in *Roeping* en *De Gemeenschap* en wijst hen op inspirerende voorbeelden. Hij is het ook die de kunstenaar Otto van Rees in 1923 onderbrengt in de buurt van Helmond gelegen Deurne, waar deze vier jaar blijft wonen en de basis legt voor het artistieke klimaat dat ontstaat rondom de schilder-arts Hendrik Wiegersma. Ik kom daar uitvoeriger op terug in paragraaf 6.3.1 waarin het gaat over de uiterlijke vormgeving van *De Gemeenschap*, waarvoor zowel Van Rees als Wiegersma zeer belangrijk zijn geweest.
In mei 1924 vertrekt Van der Meer vanuit Helmond naar Amsterdam om daar redacteur te worden van het culturele weekblad *Opgang.* Dit katholieke tijdschrift bevatte meestal minstens één kunsthistorische beschouwing en een of meer proeven van literair proza en/of poëzie. Daarnaast stonden er korte berichten uit de muziek-, toneel- en filmwereld in en vaste rubrieken met kunstberichten en nieuws over boeken en schrijvers. Voor de ontwikkeling van de katholieke jongeren is het tijdschrift in de jaren twintig van groot belang. Enerzijds omdat zij er voor het eerst in publiceren, zoals bijvoorbeeld Lou Lichtveld, die eigenlijk medewerker voor muziek is, maar er ook zijn eerste literaire proza in publiceert, ten behoeve waarvan Van der Meer het pseudoniem Albert Helman bedenkt.[324] Anderzijds omdat zij daarin opnieuw kennismaken met de denkbeelden van invloedrijke katholieke denkers als Jacques Maritain, wiens *Art et Scolastique* in een Nederlandse vertaling van pater Terburg in verschillende vervolgafleveringen in *Opgang* wordt gepubliceerd. Het is ook via de bemiddeling van Van der Meer de Walcheren dat Albert Helman tot de redactie van *De Gemeenschap* toetreedt.
Van der Meers woning op het Daniël Willinkplein in Amsterdam wordt druk bezocht door een grote groep katholieke jongeren: Henri Bruning, Gerard Knuvelder, Jan Engelman, Albert Helman, Anton van Duinkerken, Gerard Wijdeveld en Albert Kuyle. Zij allen beklimmen regelmatig de trap naar het bovenhuis van Van der Meer om hun ideeën over kunst en literatuur aan zijn inzichten te toetsen. In maart 1929 gaat Van der Meer bij *Opgang* weg en vertrekt hij, na een uitbundige afscheidsbijeenkomst, waarbij veel *Gemeenschap*-medewerkers van de partij zijn, naar Parijs om daar de leiding op zich te nemen van het Franse filiaal van de Belgische uitgeverij Desclée de Brouwer.

Lichtveld is niet alleen als medewerker verbonden aan het kunstweekblad *Opgang*, hij is ook organist in de katholieke kerk bij het Oosterpark in Amsterdam, hij geeft muziekgeschiedenis op de nieuwe muziekschool in Utrecht en is muziekrecensent van *De Maasbode* en *De Telegraaf*. Hij beschikt daardoor over een groot aantal contacten in de muziekwereld zoals Willem Maas dat heeft in de wereld van de architectuur. Deze is bevriend met de architecten Sybold van Ravesteyn en Gerrit Rietveld, die op hun beurt weer allerlei contacten hebben in de wereld van de architectuur (*De Stijl, De 8 en Opbouw*, het Nieuwe Bouwen). Het contact met Maas leidt concreet tot de medewerking van Van Ravesteyn en Rietveld aan *De Gemeenschap*. Beiden zijn ook actief in het cultureel genootschap de Utrechtse Kunstkring en kunstenaarsvereniging Kunstliefde. Van Ravesteyn is, evenals Engelman en Marsman, goed bevriend met de Utrechtse bibliofiel en mecenas René Radermacher Schorer. Radermacher Schorer was directeur van een grote verzekeringsmaatschappij in Utrecht en beschikte over een groot inkomen. Hij liet Van Ravesteyn in 1927 zijn woning aan het Wilhelminapark verbouwen en inrichten. Van hem is ook bekend dat hij regelmatig handschriften van auteurs, onder wie Engelman en Marsman, kocht waarmee hij gedeeltelijk in het onderhoud van deze schrijvers voorzag.[325]

Een belangrijk contact voor *De Gemeenschap* vormt de meester-drukker Charles Nypels, enerzijds omdat hij directeur is van de Maastrichtse uitgeverij Leiter-Nypels, die in de beginjaren typografisch adviseur is van het tijdschrift en drukker van een groot aantal boeken van de uitgeverij, anderzijds omdat Nypels een belangrijke spil is in het Limburgse netwerk van *De Gemeenschap*.[326] Een flink aantal Maastrichtse schrijvers en kunstenaars ontmoet elkaar aan de borreltafel van Café Suisse aan het Vrijthof: de schilders Henri Jonas, Han Jelinger, Jan Bakhoven en Edmond Bellefroid, de beeldhouwer Charles Vos, de architect Alphons Boosten en de schrijvers Mathias Kemp en Vic Reinders. Ze hebben er hun vaste stamtafel en noemen zich 'De Bende van de Suisse'. Na sluitingstijd wordt het samenzijn om de hoek aan de Grote Staat voortgezet in de woning van Nypels, ontmoetingsplek voor de late uurtjes. Daar treffen zij Cornelis Vos en Jan Engelman, die regelmatig vanuit Utrecht naar het zuiden reizen om hun Limburgse collega's te zien en te spreken. Daar worden plannen gesmeed voor nieuwe boeken en bijdragen voor teksten en illustraties besproken voor de kolommen van *De Gemeenschap*.[327] Dat heeft ook geleid tot concrete publicaties: op Jelinger na hebben alle hierboven genoemde Limburgse kunstenaars een of meer keer teksten of illustraties gepubliceerd in *De Gemeenschap*. Een hoogtepunt daarbij vormde het dubbeldikke Limburgnummer uit 1930.

Leiter-Nypels was niet de enige belangrijke uitgeverij en drukkerij in Maastricht voor de schrijvers en kunstenaars van *De Gemeenschap*. Maastricht kende nog een tweede prestigieuze uitgeverij, nl. Boosten en Stols, die onder leiding stond van de typograaf Alexander Stols. Hij gaf in de jaren twintig en dertig diverse boeken uit van *Gemeenschap*-auteurs als Albert Kuyle, Bernard Verhoeven, Jan Engelman, Anton van Duinkerken, Hendrik Marsman, Louis de Bourbon, Willem ten Berge en Gabriël Smit. Hij liet verschillende boeken uit zijn fonds illustreren door Willem Maas, Henri Jonas, Joep Nicolas, Charles Eijck en Hubert Levigne, die allemaal ook voor *De Gemeenschap* illustreerden.[328]

Ook Hendrik Marsman is in deze periode een belangrijke figuur in het netwerk van de *Gemeenschap*-redactie. Hij is de belangrijkste verbindingspersoon naar het tijdschrift *De Vrije Bladen*, niet de enige overigens, want behalve Marsman werken ook Anthonie Donker, A. den Doolaard, Jan Jacob Slauerhoff, Jan Engelman, Chris de Graaff en Theun de Vries aan beide tijdschriften mee.

Vanaf april 1927 komt Anton van Duinkerken als medewerker het netwerk van *De Gemeenschap* versterken. Hij is een van de verbindingsmannen met *Roeping*, waarvoor hij eveneens blijft publiceren en hij is contactpersoon voor de katholieke jongeren op de RK Leergangen in Tilburg, waar hij in datzelfde jaar een studie M.O.-Nederlands begint. Hij is actief in de Studentenvereniging St. Leonardus, waarvan de schrijver Jos Panhuysen, die in 1927 een enkel gedicht in *De Gemeenschap* publiceert, in die tijd voorzitter is.[329] Ook andere *Gemeenschap*-medewerkers blijven overigens in *Roeping* publiceren (Jan Engelman, Bernard Verhoeven, Albert Helman, Willem ten Berge, Gerard Wijdeveld, Louis de Bourbon, Ab van Oosten) zodat deze netwerken, ondanks het feit dat het concurrerende bladen zijn, in de praktijk behoorlijk over elkaar heen schuiven. Van Duinkerken brengt in 1930 ook de verbinding van de *Gemeenschap*-redactie met de KRO tot stand, voor welke omroep hij vanaf dat jaar in de literaire commissie zit en enige tijd later ook boekbesprekingen houdt.[330]

Een grotendeels witte vlek in het netwerk van *De Gemeenschap* is Nijmegen, een stad waarin kort tevoren, in 1923, de eerste en enige katholieke universiteit gevestigd werd als een bekroning van de katholieke emancipatie. Voor de redactie van *De Gemeenschap* was het om die reden strategisch van groot belang om in die studentenstad een redacteur te vinden die voor de verbinding kon zorgen met de katholieke jongeren van 'het noorden'. De leider van de katholieke jongeren in Nijmegen was Gerard Bruning, een scherpzinnig, radicaal, tegendraads journalist.[331] Ook hij behoorde tot de kring van jongeren rondom Pieter van der Meer de Walcheren en schreef regelmatig bijdragen over kunst en cultuur voor diens weekblad. Ook aan *Roeping* werkte hij in de aanvangsfase mee. Hij was een van de oprichters van het radicaal-katholieke tijdschrift *De Valbijl*, maar dit periodiek was na drie afleveringen in juni 1924 reeds ter ziele gegaan. Dat maakte de weg vrij om hem te vragen toe te treden tot de redactie van *De Gemeenschap*, wat hij volgens Jan Engelman om de volgende reden weigerde:

> Als een typeerend voorbeeld van het absolutisme waarmee hij stelling kon nemen tegen geestesstroomingen en kunstrichtingen, kan ik wijzen op zijn weigering toen men hem gevraagd had om in de redactie van De Gemeenschap te treden. Hij voelde er alles voor, maar het eenige motief voor zijn bedanken was het Liebäugelen dat het tijdschrift deed met wat toen het Constructivisme heette: den nieuwen, zakelijken, zijns inziens "heidenschen" stijl in de bouwkunst. Hij had er te Utrecht voorbeelden van gezien en na een dag van beraad schreef hij mij, dat hij daarom moest terugkomen van zijn aanvankelijk voornemen om in de redactie te treden.[332]

In een ongedagtekende brief aan Gerard Knuvelder, die volgens deze moet dateren uit oktober-november 1925, bevestigt Bruning zelf dit motief om een redacteurschap te weigeren.[333] Dat Gerard Bruning een auteur was om wiens medewerking gevochten werd door de katholieke jongeren blijkt uit het feit dat hem door Moller ook een redacteurschap van *Roeping* aangeboden was, dat hij eveneens geweigerd had: "Van 'de Gemeenschap' en van 'Roeping' heb ik een uitnoodiging gehad om in de redactie te komen. Beide geweigerd. Dat van de Gemeenschap, dat me overigens wel aantrok, strandde op 't laatste oogenblik op …het konstruktivisme! […] En Roeping! – nu ja ik voel er weinig voor om op een sarkofaag te zetelen. Ik heb altijd net een gevoel of alles wat in Roeping verschijnt, 'bijgezet' is."[334]
Dat Gerard Bruning geen redacteur van *De Gemeenschap* wilde worden, wil overigens niet zeggen dat hij zijn medewerking weigerde. In de periode 1925-1927 zijn zeven bijdragen van hem in *De Gemeenschap* geplaatst: drie maal poëzie en vier maal beschouwingen over literatuur. Belangrijk was de publicatie in drie afleveringen van zijn essay 'Van André Gide tot André Breton' waarin hij afrekende met het surrealisme en Dada vanwege hun

"onverschilligheid ten opzichte van de metaphysische beschouwing, een negatie van het kenvermogen en een binnenwaarts gerichte, starre zelfbeschouwing […]".
Gerard Bruning overlijdt reeds in 1926 aan de gevolgen van kanker. Zijn twee jaar jongere broer Henri neemt zijn leidende positie in Nijmegen over, maar tussen hem en de redactieleden van *De Gemeenschap* bestaat te veel animositeit en verschil van visie dat medewerking, laat staan een redacteurschap voor *De Gemeenschap*, aan de orde zou kunnen zijn.
In 1930 wordt door Henri Bruning het rechts-radicale blad *De Paal* opgericht, in 1933 gevolgd door *De Christophore*.[335] Toch zijn dit niet de tijdschriften waar de redactie veel concurrentie van had te duchten, daarvoor waren zij te radicaal en was hun bestaan van te korte duur. Echt zenuwachtig wordt de redactie pas als in Nijmegen in juli 1931 onder leiding van Louis de Bourbon het tijdschrift *Het Venster* opgericht wordt. In hoofdstuk 2 heb ik reeds beschreven hoe de redactie hierop reageerde. Een sterke sleutelfiguur in de redactie van *De Gemeenschap* uit de studentenstad aan de Waal had de oprichting van deze bladen mogelijk kunnen voorkomen.

Afkomst en milieu
Al een aantal malen heb ik er bij de introductie van nieuwe redacteuren van *De Gemeenschap* op gewezen dat zij vrijwel allemaal uit een middenstandsmilieu kwamen: het geldt voor Engelman, de gebroeders Kuitenbrouwer, Maas en Van Duinkerken. Een tweede overeenkomst is dat zij geen van allen een universitaire studie gevolgd hebben; eigenlijk zijn Willem Maas en Henk Kuitenbrouwer de enigen die überhaupt een vervolgopleiding gevolgd hebben, in hun geval een MTS en een kweekschool. Zelfs Van Duinkerken heeft nooit een studie afgerond, ook al is hij later hoogleraar geworden, een benoeming die dan ook omstreden was.
Qua achtergrond verschilden de redacteuren hiermee zeer van hun collega's van *Roeping, De Vrije Bladen* en *Forum* die voor een groot deel uit een milieu van makelaars, leraren en artsen kwamen en wel een universitaire studie hadden gevolgd: Moller, Marsman, Vestdijk en Ter Braak. Alleen Marsman kwam net als de *Gemeenschap*-redacteuren uit een middenstandsmilieu. Het zal in de affiniteit die hij met Engelman en Kuyle had, zeker een rol gespeeld hebben.
Goedegebuure deelt de nieuwe schrijvers van de genoemde tijdschriften in zijn biografie over Marsman allemaal in de middenklasse in en schrijft dat ze "veelal een universitaire studie in de rechten, de letteren of de medicijnen volgden en ze voltooiden die meestal ook, zelfs al gingen ze er vroeg of laat toe over om van de literatuur hun broodwinning te maken."[336]
Voor de auteurs van *De Vrije Bladen* en *Forum* mag dat wellicht waar zijn, voor de redacteuren van *De Gemeenschap* was dat in ieder geval niet zo. Jan Engelman, Albert Kuyle en Anton van Duinkerken hebben, zoals gezegd, geen van allen een studie afgerond en hebben allen tot hun pensioen een andere baan naast hun schrijverschap gehad.

Regionale spreiding 1925-1930
Netwerken zijn niet alleen geconcentreerd rondom redacties van kranten, weekbladen en tijdschriften, uitgeverijen en andere instituties. Ook de plaats/streek waar iemand woont, bepaalt voor een deel zijn netwerk, zeker in een tijd waarin de mobiliteit nog veel minder was dan heden ten dage. Een auto was een bezit dat schrijvers en journalisten zich in die tijd niet konden veroorloven. De meesten verplaatsten zich per trein.
Als we het netwerk van *De Gemeenschap* in de periode 1925-1930 geografisch in kaart brengen, dan ontstaat het volgende beeld:

Utrecht:
Jan Engelman, Albert Kuyle, Henk Kuitenbrouwer, C. Vos, Willem Maas, Sybold van Ravesteyn, Gerrit Rietveld, Hendrik Marsman, P.H. Ritter, Matthieu René Radermacher Schorer, Erich Wichman, Piet van Rossum, Leo Brom
Standplaats van *De Gemeenschap, Het Centrum, Utrechts Nieuwsblad*, het bisdom (bisschop en aartsbisschop), Utrechtse Kunstkring, Kunstliefde, uitgeverij en boekhandel Van Rossum, uitgeverij en boekhandel Dekker en Van de Vegt, Filmliga (vanaf 1927)

Hilversum:
Antoon Coolen, Piet Oomes[337], Theun de Vries (vanaf 1928)
Standplaats *Gooise post*, uitgeverij Paul Brand (uitgever van o.a. Coolen en Van Duinkerken), KRO-studio

Amsterdam:
Pieter van der Meer de Walcheren (tot 1929) , Lou Lichtveld/Albert Helman, Anton van Duinkerken (vanaf 1929), Willem Nieuwenhuis, Clemens Meuleman, Piet Witteman, Gijsbert Kropman
Standplaats van *Opgang, De Tijd*, St. Bernulphushuis, Filmliga (vanaf 1927)[338]

Tilburg:
Gerard Knuvelder, Anton van Duinkerken (tot 1929), Jos Panhuysen
Standplaats RK Leergangen, *Roeping*, uitgeverij Gianotten

Deurne:
Otto van Rees (tot 1927), Hendrik Wiegersma

Maastricht/Limburg:
Joep Nicolas, Charles Nypels, Henri Jonas
Standplaats van uitgeverij en drukkerij Leiter-Nypels, van uitgeverij Boosten en Stols en van de borreltafel van Café Suisse aan het Vrijthof

Nijmegen:
Gerard Bruning (tot 1926)
Standplaats Katholieke Universiteit Nijmegen.

4.3.2 Netwerken in de periode 1931-1933
Na het vertrek van Jan Engelman kwam het netwerk van de redactie er heel anders uit te zien. Zijn vertrek zorgde voor een gevoelige aderlating, want hij nam een aantal medewerkers (Wiegersma, Jonas) met zich mee die zich als het ware solidair met hem verklaarden en niet meer in *De Gemeenschap* wilden publiceren. Ook *De Nieuwe Eeuw*, tot dat moment een bondgenoot in de strijd van de katholieke jongeren, werd ineens een kritische opposant. In de periode 1931-1933 vuurde Jan Engelman meer dan eens kritische pijlen af op zijn voormalige lijfblad en met name op de koers van Albert Kuyle.[339]
In de periode 1931-1933 is Albert Kuyle de centrale figuur in het netwerk van *De Gemeenschap.* Hij verzamelt nieuwe medewerkers om zich heen waarvan Jan Derks, Ad. Sassen, Jacques Schreurs en Frans van Oldenburg Ermke de belangrijkste zijn op literair gebied, Lambert Simon, Cuno van der Steene, Andries Oosterbaan, Kees Strooband en Jan Hin op artistiek gebied en Willem Pompe en Stefan van Schaik (beiden tevens bestuurslid van Stichting De Gemeenschap) op politiek-maatschappelijk terrein. Op literair gebied verlegt hij de koers naar de literatuur van de nieuwe zakelijkheid (Bordewijk, Revis, Van der Steen,

Kuyle zelf), op artistiek gebied naar de nieuwe typografie en de nieuwe fotografie (fotomontages van Strooband en Schuitema, typografie van Oosterbaan), op religieus gebied naar het strakker volgen van de richtlijnen van de kerk en het meer aandacht geven aan religieuze onderwerpen en op politiek-maatschappelijk terrein naar een meer nationalistische koers binnen Groot-Nederlands verband.
In de periode 1931-1933 ontstond een groep kunstenaars rondom Studio Hinfilm. Jan Hin (Haarlem 1899 – Haarlem 1957) was een katholieke, documentaire filmer die in de jaren dertig in nauw contact staat met de artistieke kring rond *De Gemeenschap*. In zijn firma Hinfilm werkte hij samen met zijn broer Toon, die de muziek verzorgde, en met de filmcriticus Van Domburg (die als Close-up in het tijdschrift publiceerde) en Albert Kuyle als scenarioschrijvers. Later zal ook Kees Strooband zich bij hen voegen. Hin onderhoudt contacten met Joris Ivens, en is lid van de Amsterdamse afdeling van de Filmliga. Deze contacten leiden er toe dat regelmatig stills van zijn films worden afgedrukt in *De Gemeenschap*, bijvoorbeeld in oktober 1931 van zijn films *Herwonnen Levenskracht* (1930), *Rome* (1931) en *Rerum Novarum* (1931) en in september 1932 van *Kentering*.[340]
Eind 1927 had Kuyle de uitgeverij en het redactiekantoor van De Gemeenschap verplaatst naar de Oudegracht 55. Dit pand werd in de jaren dertig een drukbezocht ontmoetingscentrum van katholieke schrijvers en kunstenaars, een pand waarin veel van de lijnen van de diverse netwerken rondom *De Gemeenschap* bij elkaar kwamen. Uitgeverij De Gemeenschap zat er zelf tot begin 1933 op de eerste verdieping, waarna Gerrit Rietveld er de vijf jaren daarna zijn architectenbureau had. De schilder Lambert Simon vestigde er zijn atelier in 1930 op de tweede verdieping, Charles Eijck nam het in 1935 van hem over. Jan Hin had van 1931 tot 1937 zijn filmstudio op de derde verdieping en Otto van Rees had er op de zolder een atelier van 1934 tot 1939.
In 1929 was Albert Kuyle getrouwd met Magda van Rees, de dochter van Otto van Rees, waardoor hij er via zijn schoonvader een enorm artistiek netwerk bij kreeg, waar hij voor de illustraties van *De Gemeenschap* flink gebruik gemaakt heeft. Ik ga hier nog uitvoerig op in in het hoofdstuk over de uiterlijke vormgeving.

Als we het netwerk van *De Gemeenschap* geografisch in kaart brengen, zien we het volgende beeld:

Utrecht:
Albert Kuyle, Henk Kuitenbrouwer, C.Vos, Lambert Simon, Andries Oosterbaan, Jan Hin, Kees Strooband
Standplaats van *De Gemeenschap, Het Centrum, Utrechts Nieuwsblad*, Filmliga, Studio Hinfilm, drukkerij Lumax (waar *De Gemeenschap* gedrukt werd)

Hilversum:
Antoon Coolen, Piet Oomes
Standplaats *Gooise Post*, uitgeverij Paul Brand (uitgever van o.a. Kuyle, Coolen en Van Duinkerken), KRO-studio

Amsterdam:
Anton van Duinkerken, Chris de Graaff,
Standplaats van *De Tijd*, St. Bernulphushuis

Nijmegen:
Gerard Wijdeveld
Standplaats Katholieke Universiteit Nijmegen.

Maastricht/Limburg:
Pierre Kemp, Frans en Emile Erens, Jacques Schreurs, Vic Reinders, Joep Nicolas

4.3.3 Netwerken in de periode 1934-1941
Albert Kuyle neemt een flinke groep auteurs (Schreurs, Derks, Sassen, Smit, Den Doolaard) en kunstenaars (Van Rees, Van den Steene, Sterk) mee naar het onmiddellijk in januari 1934 door hem opgerichte *De Nieuwe Gemeenschap*. Met name Engelman neemt weer een groep auteurs (A. Roland Holst, M. Nijhoff) en kunstenaars (Wiegersma, Gestel) mee terug als hij de redactie in januari 1934 opnieuw komt versterken.
In de derde en laatste periode van *De Gemeenschap* zijn Anton van Duinkerken en Jan Engelman de centrale figuren in het netwerk van de katholieke auteurs. Van Duinkerken is redacteur op de kunstredactie van het dagblad *De Tijd.* Jan Engelman, eind 1932 gestopt bij *Het Centrum*, werkt daar vanaf dat moment ook, net als Janus van Domburg, die zowel voor *De Tijd* als voor *De Gemeenschap* de filmrecensies verzorgt. *De Gemeenschap* vormt zo een sterk bolwerk op de kunstredactie van de belangrijkste katholieke krant van Nederland. Jan Engelman verzorgt nog steeds de rubriek 'Kunst en Letteren' van het weekblad *De Nieuwe Eeuw*. Hij zal dat blijven doen tot dit opinieblad in 1941 door de Duitsers wordt verboden. Engelman is voor *De Gemeenschap* tevens de brug naar het concurrerende tijdschrift *Forum*. In de periode 1931-1933, toen hij niet aan *De Gemeenschap* wilde meewerken, was hij wel medewerker van *Forum*. Hij was niet de enige die zowel aan *De Gemeenschap* als aan *Forum* bijdragen heeft geleverd. Dat gold ook voor Hendrik Marsman, Louis de Bourbon, Marnix Gijsen en de dichter J.J. van Geuns.[341]
Vanaf 1934 is Anton van Duinkerken de eerste katholiek in de redactie van het liberale tijdschrift *De Gids*. Hij volgt daar Jany Roland Holst op, die, mede door diens contacten met Jan Engelman die vanaf 1928 al aan *De Gids* meewerkte, in de jaargang 1934 van *De Gemeenschap* een drietal bijdragen levert.
Jan Engelman verlaat begin jaren dertig de echtelijke woning en vestigt zich op de Oudegracht 341 in het huis van de musicus en kunsthistoricus Hans Philips en de schilder Pyke Koch en zijn vrouw Heddy de Geer. Zij bewonen een groot pand waar regelmatig vrienden van Koch voor kortere of langere tijd verblijven. In de tijd dat Engelman daar zijn bivak heeft opgeslagen, wonen er o.a. de jurist, later arts, en schrijver Cola Debrot met zijn vrouw, de danseres Estella Reed, en de dichter Martinus Nijhoff. Vooral in de jaren 1934-1936 vormden zij een tamelijk hechte groep vrienden,[342] die vrijwel dagelijks in café Flora aan het eind van de Nobelstraat bij elkaar kwam.[343] Voor Engelman en *De Gemeenschap* was dit een belangrijk nieuw netwerk. Hij wist bijvoorbeeld Nijhoff regelmatig tot een bijdrage over literatuur of beeldende kunst aan dit tijdschrift te verleiden.[344] En het leidde tot diverse publicaties van zijn hand over Pyke Koch, o.a in *De Gemeenschap* van december 1935.
In 1937 krijgt Engelman een relatie met de zangeres en classica Joanna Diepenbrock, dochter van de componist Alphons Diepenbrock. Hij verhuist in Utrecht naar de Van Asch van Wijckkade 29 bis a, maar verblijft regelmatig bij Joanna in Amsterdam, waar hij ook voor zijn werk op de kunstredactie van *De Tijd* elke dag aanwezig moet zijn. Via zijn relatie met Joanna Diepenbrock komt hij opnieuw in een heel ander milieu van classici en musici, onder wie de componisten Matthijs Vermeulen, Bertus van Lier, Marius Flothuis en Rudolf Esscher.[345]
In 1936 treden Van Duinkerken en Engelman beiden toe tot het Comité van Waakzaamheid waar zij ook met veel niet-katholieke intellectuelen als Jan en Annie Romein in contact komen.
Tussen 1934 en 1941 werken ook de schrijvers Jef Last en Freek van Leeuwen, de oprichters van *Links Richten*, een socialistisch tijdschrift uit 1932 en 1933, regelmatig mee aan *De*

Gemeenschap, waarbij met name Jef Last voor een nieuw politiek georiënteerd netwerk zorgt, ook in het buitenland zoals we in hoofdstuk 4.5 zullen zien.
Eind 1935 verhuist uitgeverij De Gemeenschap van Utrecht naar Bilthoven. Nelissen, die in oktober 1935 zakelijk directeur van de uitgeverij wordt, woont al in Bilthoven, maar ook Vos verplaatst zijn domicilie naar deze plaats. De redactievergaderingen, die tot eind 1935 vrijwel altijd op het kantoor in Utrecht plaatsvinden, worden blijkens de notulen vanaf 1936 afwisselend georganiseerd in de Dietsche Taveerne op het Oudkerkhof in Utrecht en in café Scheltema op de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam. Een keer per jaar, meestal met Pinksteren, wordt er vergaderd bij Antoon Coolen thuis in Deurne en vanaf 1938 in Waalre, welke gelegenheid door de meeste redacteuren aangegrepen wordt om een weekend bij Coolen te verblijven.

Het zwaartepunt van de netwerkcontacten verschuift in deze periode van Utrecht naar Amsterdam en Bilthoven zoals we in het geografisch overzicht kunnen zien:

Amsterdam:
Anton van Duinkerken, Jan Engelman (vanaf 1937 geregeld bij Joanna Diepenbrock), Janus van Domburg, Chris de Graaff, Clemens Meuleman
Standplaats *De Tijd*, Instituut voor kerkelijke kunst , Roman-, Boek- en Kunsthandel Nelissen,

Bilthoven:
Henri Nelissen, Cornelis Vos, Pieter van der Meer de Walcheren (vanaf 1939) , Jos Serrarens, Henne Hahn
Standplaats De Gemeenschap vanaf november 1935, uitgeverij Nelissen

Utrecht:
Jan Engelman (tot 1937, daarna geregeld in Amsterdam), Wouter Paap, Gabriël Smit, Willem Pompe, Charles Eijck (1935-1938)

Nijmegen:
Louis de Bourbon (tot 1936), Gerard Wijdeveld

Deurne:
Hendrik Wiegersma, Antoon Coolen (vanaf 1933, Waalre vanaf 1938)

Maastricht/Limburg:
Matthias en Pierre Kemp, Charles Eijck (vanaf 1938), Vic Reinders

4.4 Belangrijkste auteurs in kwantitatief opzicht
In hoofdstuk 1 heb ik een overzicht gegeven van de receptie van *De Gemeenschap* in de wetenschappelijke literatuur. In paragraaf 1.2 is te lezen dat de meeste wetenschappers Jan Engelman en Anton van Duinkerken noemen als de belangrijkste redacteuren van *De Gemeenschap*. In de nu volgende paragraaf wil ik mede met behulp van kwantitatief onderzoek nagaan welke auteurs voor *De Gemeenschap* het belangrijkst zijn geweest.

4.4.1 Periode 1925-1941
Het belang van auteurs kan afgemeten worden aan de kwaliteit van hun werk, die dan bepaald wordt door een combinatie van de waardering van het publiek (verkoopcijfers) en de waardering van de critici (recensies). Het belang van een auteur voor een tijdschriftredactie

kan ook afgemeten worden aan de relevantie van het netwerk dat hij met zich meebrengt zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben. In relatie tot de profilering van *De Gemeenschap* is ook de vraag van belang welke auteurs nu het meeste bijgedragen hebben aan het tijdschrift. Met andere woorden: welke auteurs kregen van de redactie de meeste ruimte voor hun teksten en zijn in kwantitatief opzicht de belangrijkste medewerkers?

Na telling van alle teksten in *De Gemeenschap* blijkt er een zestal auteurs te zijn (niet toevallig ook allemaal gedurende verscheidene jaren redacteur van het tijdschrift) die voor het grootste aandeel in de geschreven teksten zorgen. Aangetekend moet worden dat de artikelen van Albert Helman (zijn literaire pseudoniem) en Lou Lichtveld (zijn eigen naam waarmee hij over muziek schrijft) bij elkaar opgeteld zijn. Pseudoniemen waarvan ik zeker was, zijn toegeschreven aan de desbetreffende auteur: D. en (in de jaren 1939-1941) Ch. André Leffens aan Anton van Duinkerken, A.J.D. aan Ab van Oosten, Simon Druijf, Vrouw Homme, Jor. Münzebrock, Xavier Optenoord en soms zelfs, op stilistische gronden, anonieme stukjes aan Albert Kuyle, die zich in de periode 1931-1933 vaak van pseudoniemen bediende.
In volgorde van het hoogste aantal teksten ziet het lijstje er als volgt uit:

Auteurs	Teksten	Bladzijden
1. Anton van Duinkerken	277	1377
2. Ab van Oosten	260	654
3. Jan Engelman	178	566
4. Albert Kuyle	175	512
5. Henk Kuitenbrouwer	165	271
6. Albert Helman/Lou Lichtveld	111	429

Tabel 4.1 Aantal teksten en bladzijden per auteur in de periode 1925-1941

Deze groep van zes kan als de groep beschouwd worden waarmee *De Gemeenschap* zich naar buiten vooral profileerde, want er is een behoorlijk verschil met het groepje auteurs dat volgt: Pierre Kemp (als enige niet-redactielid in de top tien) met 59 poëziebijdragen, Louis de Bourbon met 57 teksten, Antoon Coolen met 42, Gerard Wijdeveld met 39, Jan Vercammen met 32 en Chris de Graaff met 30 teksten. Ook als het per periode bekeken wordt, komen deze namen niet in de top drie. Zelfs als de lijst per jaar opgemaakt wordt, komt er zelden iemand anders in de top voor dan de zes in tabel 4.1 genoemde auteurs. Uitzonderingen ontstaan pas in de tweede helft van de jaren dertig: Jan Vercammen komt in de jaargangen 1936-1938 respectievelijk op de derde, de tweede en de derde plaats. En Louis de Bourbon staat op de derde positie in 1939. De laatste twee jaargangen laten helemaal een vreemd beeld zien: een zekere P.C. (Peter Crassaerts?) wordt met een zevental lange religieuze artikelen in de rubriek 'Kroniek' tweede in 1940 en A. Marja en Bernard Verhoeven, die verder nauwelijks voorkomen in de kolommen van *De Gemeenschap*, tweede en derde in 1941. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat vaste medewerkers als Van Oosten en Engelman, die officieel zelfs nog in de redactie zat, door de oorlogsomstandigheden al niet meer in het tijdschrift publiceerden.

4.4.2 Periode 1925-1930
Wanneer het aantal bijdragen van deze top 6 auteurs per periode bekeken wordt, is het beeld van de eerste periode 1925-1930 als volgt:

Auteurs	Teksten	Bladzijden
1. Albert Kuyle	123	277
2. Henk Kuitenbrouwer	116	182

3. Jan Engelman	109	287
4. Albert Helman/Lichtveld	101	341
5. Anton van Duinkerken	62	227

Tabel 4.2 Aantal teksten en bladzijden per auteur in de periode 1925-1930

N.B. Ab van Oosten publiceert zijn eerste bijdrage pas in *De Gemeenschap* van juli 1930.

Voor de profilering van *De Gemeenschap* waren deze vijf auteurs ook in kwalitatieve zin belangrijk, hoewel bij Henk Kuitenbrouwer een kanttekening gemaakt kan worden en een schrijver als Hendrik Marsman ontbreekt.
Kwaliteit is een subjectief begrip, maar als kwaliteit afgemeten kan worden aan criteria als de mate waarin de critici in kranten en tijdschriften lovend over auteurs schrijven en aan de mate waarin de auteur een naam hoog te houden heeft in het literaire wereldje van tijdschriftredacties en uitgeverijen, dan is Henk Kuitenbrouwer voor de profilering van *De Gemeenschap* niet zo belangrijk geweest. Zijn aandeel is kwantitatief gezien echter groter dan op grond van het geringe belang dat aan hem in de secundaire literatuur over *De Gemeenschap* toegekend wordt, verwacht mag worden. Deze Utrechtse onderwijzer heeft altijd in de schaduw gestaan van zijn jongere broer Louis Kuitenbrouwer, alias Albert Kuyle. Zijn creatief-literaire werk is gering. Hij heeft in de periode 1925-1933 geen enkel boek gepubliceerd, hij schrijft in *De Gemeenschap* nauwelijks oorspronkelijk literair werk (zeven gedichten in de 9 jaargangen waaraan hij meewerkte) en zijn bijdragen betreffen voornamelijk literaire recensies en korte artikeltjes over religieuze of politiek-maatschappelijke onderwerpen voor de rubrieken 'Kroniek' en 'Hagel'.
Hoewel Marsman tussen 1925 en 1930 slechts 15 bijdragen[346] aan *De Gemeenschap* geleverd heeft (9 gedichten en 6 maal beschouwend proza over literatuur o.a. een 'In memoriam' over Gerard Bruning en een bespreking van de dichtbundel *Sine nomine* van Jan Engelman), is zijn belang voor de profilering van *De Gemeenschap* veel groter dan dat van Henk Kuitenbrouwer. Zijn naam als dichter is met de bundels *Verzen* en *Penthesileia* eind 1925 reeds gevestigd en er wordt door verschillende tijdschriften om zijn medewerking gevochten. Goedegebuure 1981 stelt vast dat Marsman door zijn positie in *De Vrije Bladen* én in *De Gemeenschap* wel het object van polemische touwtrekkerij moest worden.[347]

> Ondanks zijn mislukt redacteurschap van het eerste tijdschrift [*De vrije bladen*] gold hij in die kring als de belangrijkste dichter en theoreticus. In de kring rond *De gemeenschap* genoot hij een prestige dat gebaseerd was op een bijna als charismatisch ervaren dichterschap. Via de vriendschap met Engelman had hij toegang tot de redactievergaderingen, zijn medewerking aan het blad, vaak van 'katholiserende' aard, werd buitengewoon geapprecieerd, en in een interview met Albert Kuyle kreeg hij alle ruimte zijn maatschappelijke ideeën te ventileren. Er was Engelman en de zijnen zeker veel aan gelegen Marsman als paradepaard *De gemeenschap* binnen te halen. Er kleven aspecten aan de permanente discussie tussen *De vrije bladen* en *De gemeenschap*, met Ter Braak, Engelman en Van Duinkerken als belangrijkste woordvoerders, die begrepen kunnen worden als een literair-politiek schaakspel waarbij Marsman inzet was.

Marsman is niet alleen voor het tijdschrift van belang geweest, maar ook voor uitgeverij De Gemeenschap, zoals omgekeerd de uitgeverij ook voor Marsman van grote betekenis is geweest, een aspect dat Goedegebuure in zijn dissertatie uit 1981 overigens niet noemt. Ik kom hierop in het hoofdstuk 7 over de uitgeverij nog uitvoeriger terug.

Naast Marsman is ook Theun de Vries een auteur door wiens medewerking het open karakter van *De Gemeenschap* wordt versterkt. Geboren in Veenwouden in 1907, groeit De Vries op in Friesland in een doopsgezind milieu. Hij verhuist in 1919 naar Apeldoorn, volgt daar het gymnasium, maar stopt in 1925 in klas vijf met deze opleiding; hij debuteert een jaar later met de dichtbundel *Doodendans*, in 1927 verschijnt *Terugkeer* en weer een jaar later *De Vervreemding.* In 1928 volgt hij een bibliotheekopleiding in Hilversum, waar hij bevriend raakt met Marsman en via hem leert hij de medewerkers van *De Gemeenschap* kennen. Hij voelt zich naar eigen zeggen in het voor hem nieuwe katholieke milieu goed thuis. Voor het eerst in zijn leven wordt hij opgenomen in een kring en voelt hij zich niet alleen.[348] In de jaargangen van 1929 en 1930 worden van hem regelmatig gedichten en een prozafragment uit de roman *Rembrandt* gepubliceerd. "De culturele en maatschappelijke beweging, die het maandblad *De Gemeenschap* maakte, was van een verfrissend radicalisme," schrijft hij in 1962 (p. 44) in zijn memoires *Meesters en vrienden*, waarin hij ook korte karakterschetsen geeft van Engelman, Van Duinkerken, Kuyle en Coolen. Eind jaren twintig is hij een tijd lang gevoelig voor religie en mystiek. In 1930 wordt bij *De Gemeenschap* de dichtbundel *Westersche nachten* gepubliceerd, waarvoor hij de Domprijs voor poëzie krijgt. Kort daarna verhuist hij terug naar Friesland, en raakt *De Gemeenschap* uit beeld. Hij ontwikkelt zich daarna in een andere richting en maakt halverwege de jaren dertig de overstap naar het communisme.

4.4.3 Periode 1931-1933

Als we de tweede periode 1931-1933 apart bekijken, ontstaat het volgende beeld:

Auteurs	Teksten	Bladzijden
1.Ab van Oosten	95	198
2.Anton van Duinkerken	89	380
3.Albert Kuyle	52	235
4. Henk Kuitenbrouwer	49	89
5. Albert Helman/Lichtveld	10	88

Tabel 4.3 Aantal teksten en bladzijden per auteur in de periode 1931-1933

N.B. Jan Engelman schrijft in deze periode niet voor *De Gemeenschap*.

Uit de tabel blijkt dat Ab van Oosten in deze periode de meeste bijdragen aan het tijdschrift heeft geleverd. Gezien het feit dat hij in de secundaire literatuur over *De Gemeenschap* nauwelijks vermeld wordt, is dat zeer verrassend te noemen. Ik kom daar na tabel 4.4 over de derde periode uitvoeriger op terug.

Lodewick noemt Antoon Coolen en Herman de Man de belangrijkste prozaschrijvers van *De Gemeenschap*. Met betrekking tot Herman de Man volstaat mijn bij de bespreking van Lodewick gemaakte opmerking (zie hoofdstuk 1.2.3). Op Antoon Coolen wil ik naar aanleiding van mijn kwantitatief onderzoek nog even terugkomen. Coolen heeft vanaf 1933 inderdaad een zeventiental verhalen en prozafragmenten bijgedragen aan het tijdschrift, maar de verhalende prozabijdragen van zowel Albert Helman (22) als Albert Kuyle (28) aan *De Gemeenschap* zijn groter in getal. Sommige van de short stories van Kuyle worden door de literaire kritiek van zijn tijd tot de hoogtepunten van het modernistisch proza in de jaren twintig gerekend,[349] terwijl de verhalen van Coolen overwegend als traditioneel beoordeeld worden. Coolen is in de jaren dertig overigens een van de populairste en bestverkopende prozaschrijvers van ons land, maar dat heeft weinig met zijn publicaties in *De Gemeenschap* te maken.

Nieuwe Zakelijkheid
Het is Albert Kuyle die er voor zorgt dat in *De Gemeenschap* regelmatig proza van de nieuwe zakelijkheid wordt afgedrukt. Niet alleen verhalen van eigen hand, maar ook de voorpublicaties van (fragmenten van) romans van Bordewijk en Revis, gedichten van Ab van Oosten en proza en poëzie van Eric van der Steen. Literatuur die zich kenmerkt door zijn zakelijke stijl, sober taalgebruik en zo functioneel mogelijk gebruik van de taal.[350] Proza waarin het moderne levensgevoel tot uiting wordt gebracht, dat afstand neemt van emoties en psychologie en met onderwerpen als de stad, het verkeer, armoede en werkloosheid op een directe manier een weergave wil geven van het gewone leven.[351] Het is een vorm van neo-realistische literatuur die aansluit bij de ontwikkelingen in de architectuur van bijvoorbeeld J.J.P. Oud en Le Corbusier, architecten van het 'Nieuwe Bouwen' en bij de moderne montagetechnieken in de film en de fotografie, ontwikkelingen die allemaal in dezelfde jaren ook uitgebreide aandacht krijgen in de kolommen van *De Gemeenschap*.
In kwalitatieve zin is voor de profilering in deze periode vooral Bordewijk van belang voor *De Gemeenschap*. Zijn roman *Knorrende beesten* wordt in de afleveringen van september, oktober/november 1932 en januari 1933 voorgepubliceerd in het tijdschrift en iets later in datzelfde jaar wordt het boek door uitgeverij De Gemeenschap uitgegeven. Bordewijk had enige naam opgebouwd met zijn drie bundels *Fantastische vertellingen* die in de jaren 1919-1924 bij Brusse gepubliceerd waren. Daarna was er lange tijd niets meer van hem verschenen. Met *Knorrende beesten* sloeg Bordewijk een nieuwe weg in, die van het modernisme, en *De Gemeenschap* stak met de voorpublicatie van deze novelle haar nek uit. In het daaropvolgende jaar wordt tussen juli en november 1934 ook de roman *Bint* in vijf afleveringen voorgepubliceerd, maar omdat van Bordewijk verder slechts één bijdrage (een reactie op de kritieken op *Bint*) in *De Gemeenschap* wordt afgedrukt, komt hij in het lijstje van de derde periode niet voor, zoals we zullen zien in de volgende paragraaf.[352]

Albert Kuyle zelf wordt noch in de wetenschappelijke literatuur noch in de memoires van Van Duinkerken en Engelman genoemd als een belangrijke medewerker/redacteur van *De Gemeenschap*. Knuvelder, Kapteijns, Oversteegen, Scholten, zij allen noemen hem niet of nauwelijks. De eerste die hem een belangrijke rol geeft in de geschiedenis van *De Gemeenschap* is Helman in zijn memoires van 1978. Ook Bijvoet e.a doen dat in het *Prentenboek* van 1986. Bij Anbeek, Van Bork/Laan en Schenkeveld-van der Dussen is hij niet meer dan een marginale figuur. Ruiter en Smulders memoreren vooral zijn polemisch talent en schetsen zijn rol in de conflicten met Jan Engelman en Anton van Duinkerken. Sanders noemt wel Kuyles betekenis voor de uitgeverij, maar in relatie tot het tijdschrift zet hij hem vooral neer als een polemist (wat hij ook zeker was). Zowel Ruiter/Smulders als Sanders zeggen nauwelijks iets over zijn activiteiten als oprichter, redactiesecretaris, redacteur en auteur van verhalend proza.
Dat Kuyles rol in *De Gemeenschap*, met name in de periode na de oorlog tot de jaren tachtig, gebagatelliseerd wordt en dat zijn proza niet meer zo wordt gewaardeerd, heeft mijn inziens alles te maken met zijn fascistische opstelling vanaf 1934 en met het feit dat hij na de oorlog niets terugnam van wat hij gezegd en geschreven had en zijn controversiële rol overtuigd bleef spelen. Het heeft naar mijn mening niets te maken met zijn organisatorische en literaire kwaliteiten in de periode 1924-1933. Uit mijn onderzoek blijkt dat Kuyle in de eerste periode samen met Jan Engelman en in de tweede periode samen met Anton van Duinkerken de belangrijkste medewerker/redacteur van het tijdschrift was. In de profilering naar buiten liet hij alleen als het om de verwoording van de literaire opvattingen van de redactie ging, de eer vaak aan Engelman en later aan Van Duinkerken, maar wat betreft de invulling van de bladformule, de verwoording van de religieuze en politiek-maatschappelijke opvattingen en in

de interne organisatie was hij gedurende de hele periode 1925-1933 de spil om wie het in *De Gemeenschap* draaide.

4.4.4 Periode 1934-1941

Auteurs	Teksten	Bladzijden
1. Ab van Oosten	164	454
2. Anton van Duinkerken	126	770
3. Jan Engelman	69	279

Tabel 4.4 Aantal teksten en bladzijden per auteur in de periode 1934-1941

N.B. Albert Kuyle, Henk Kuitenbrouwer en Albert Helman schrijven in deze periode niet voor *De Gemeenschap.*

Niet in de top 3 maar voor de profilering van *De Gemeenschap* toch belangrijk is de Limburgse dichter Pierre Kemp, zoals gezegd naar aanleiding van tabel 4.1 het enige niet-redactielid dat in de top-tien vertegenwoordigd is. Pierre Kemp, geboren in een katholiek milieu in Maastricht in 1886, publiceert rond 1915 een aantal lyrisch-romantische poëziebundels, die weinig succes kennen. Gedurende vele jaren, waarin hij niet publiceert, schrijft hij tijdens de treinreis naar zijn werk elke dag, in minuscule blocnootjes, korte, vier- tot tienregelige gedichten, ook wel 'kleine liederen' genoemd. Deze 'Kleine liederen' worden van 1927 tot en met de laatste jaargang in 1941 zeer regelmatig in *De Gemeenschap* geplaatst. Pierre Kemp, altijd in het zwart gekleed met dito hoed, was een zonderlinge, stijve man die met vrijwel niemand contact had en die zich uitte in zijn poëzie, waarmee hij zich in de loop der jaren een steeds trouwere lezerskring verwierf. Verwondering, de wereld van het kind, kleuren, muziek en vrouwen zijn steeds terugkerende thema's en motieven in zijn gedichten. Zijn nieuwe poëzie, die veel waardering ontmoet en die, zowel naar stijl als inhoud, volledig afwijkt van zijn vroege werk, wordt al snel opgevat als zijn eigenlijke debuut; in 1934 worden zijn gedichten voor het eerst gebundeld in *Stabielen en Passanten*; in 1938 volgt *Fugitieven en Constanten* en twee jaar later *Transitieven en Immobielen*.
Voor de profilering van *De Gemeenschap* waren de gedichten van Pierre Kemp in de jaren dertig al niet zonder betekenis, maar in de beeldvorming achteraf heeft zijn medewerking aan dit tijdschrift een extra dimensie gekregen doordat de grote literaire waardering hem pas relatief laat ten deel viel. In 1956 wordt hij bekroond met de Constantijn Huygensprijs en in 1959 met de P.C.Hooftprijs. Hoewel zijn werk nog steeds vrij onbekend is, wordt hij door velen, onder wie Fernand Lodewick, Kees Fens, Paul Rodenko, Simon Vestdijk, Karel Reijnders, Adriaan Morriën, Karel Meeuwesse en Harry G.M. Prick, tot de grootste Nederlandse dichters van de vorige eeuw gerekend.[353]

Het meest opvallend aan de tabellen 4.3 en 4.4 is toch de eerste plaats die Ab van Oosten beide keren inneemt.

Ab van Oosten
In de bestaande wetenschappelijke literatuur over *De Gemeenschap*, zoals ik die in hoofdstuk 1 heb samengevat, wordt de naam van redacteur en auteur Ab van Oosten niet of nauwelijks vermeld. In geen enkele van de basisstudies over *De Gemeenschap* (Kapteijns 1964, Scholten 1978, Bijvoet e.a. 1986 en ook niet in mijn eigen boek uit 2004) heeft Van Oosten een eigen plek gekregen, evenmin als in de diverse memoires. Ook in de literatuurgeschiedenissen van Knuvelder 1982, van Bork/Laan 1986, Anbeek 1990, Schenkeveld-van der Dussen e.a. 1993, Ruiter en Smulders 1996 en Sanders 2002 wordt hij niet of slechts en passant genoemd terwijl

er bij sommigen, met name in de laatste twee studies, wel uitvoerig aandacht aan *De Gemeenschap* besteed wordt.
Er bestaat geen enkele monografie over zijn leven en/of werk. Het enige wat er over hem is verschenen, is een artikel van Diana van Dijk.[354]
De belangrijkste verrassing die het kwantitatieve onderzoek naar het aantal bijdragen van auteurs in *De Gemeenschap* heeft opgeleverd, heet dan ook Ab van Oosten (1898-1969). Deze van protestant katholiek geworden auteur die pas in 1930 voor het eerst een bijdrage aan *De Gemeenschap* levert, blijkt uit het kwantitatief onderzoek naar boven te komen als de auteur die vanaf 1931 tot 1941 de meeste teksten voor zijn rekening neemt.[355] Hij schrijft zowel poëzie als proza: op de actualiteit van crisis, armoede en werkloosheid geïnspireerde verzen en teksten. Marsman, Van Duinkerken, Greshoff, De Bourbon en Kuyle schrijven positieve recensies over zijn poëzie en waarderen hem als een van de beste representanten van de sociale satire in de jaren dertig.[356] In de rubriek 'Kroniek' schrijft hij regelmatig over film en literatuur en in de rubriek 'Hagel' noteert hij polemische stukjes over politiek-maatschappelijke onderwerpen. Vastgesteld kan in ieder geval worden dat Van Oosten zowel naar functie als naar aard van zijn teksten aan *De Gemeenschap* een veelzijdige bijdrage heeft geleverd.
Ook organisatorisch is hij voor *De Gemeenschap* van groot belang geweest. Ab van Oosten was vanaf 1932 redactielid en vanaf 1934 tot zijn uittreden uit de redactie in 1939 onafgebroken redactiesecretaris. Wat er aan archief in het Letterkundig Museum in Den Haag over *De Gemeenschap* te vinden is, komt voor verreweg het grootste gedeelte uit zijn nalatenschap.
Interessant is derhalve de vraag hoe het komt dat Van Oosten niet meer dan een voetnoot in de literatuurgeschiedenis is gebleven en in de beeldvorming die op basis van de secundaire literatuur over *De Gemeenschap* is ontstaan, geen rol speelt.
Voor de beantwoording van deze vraag is meer onderzoek nodig, maar op basis van een globale studie van zijn leven en zijn werk durf ik wel een veronderstelling te uiten.
Een van de belangrijkste verklaringen is naar mijn mening dat hij eigenlijk nergens bij hoorde. Van Oosten was, zoals gezegd, van huis uit reformatorisch. Door zijn overstap naar het katholicisme viel hij uit het oude nest. Hij werd wel in de redactie van *De Gemeenschap* opgenomen, maar hij behoorde niet echt tot de vriendenkring. Hij sloot zich pas in het begin van de jaren dertig aan en bovendien woonde hij in zijn *Gemeenschap*-tijd niet in Utrecht, noch in Amsterdam, Brabant of Limburg, waar vrijwel alle redactieleden en medewerkers woonachtig waren, maar in Rijswijk, ver weg van de plaatsen waar de katholieke schrijvers elkaar ontmoetten. Hij vestigde zich daar in 1934, in het jaar dat hij redactiesecretaris van *De Gemeenschap* werd, samen met vrouw en kind. Qua opleiding voelde hij zich vaak de mindere. In een brief aan Herman Robbers, die hij om plaatsing van een gedicht gevraagd had in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, waarvan Robbers redacteur was, schrijft hij op 23 december 1928: "Daarbij moet ik gedeeltelijk ook van de opbrengst mijner artikelen en verzen leven – en wéét ik, dubbele kans op afwijzing te hebben gezien mijn gebrekkige taalbeheersing en techniek. Ik heb in mijn jeugd geen ander dan lager onderwijs genoten en ook verder geen kans gehad mij op cursus of anderszins te bekwamen."[357]
In de geografische netwerkanalyse van hoofdstuk 4.3 komt Ab van Oosten zoals we gezien hebben, niet voor. Zijn bescheiden plaats in het netwerk van *De Gemeenschap* is naar mijn mening een van de belangrijkste verklaringen voor zijn onbekendheid.

4.5 Internationale oriëntatie van *De Gemeenschap*

4.5.1 Inleiding

Voor het belang van netwerken van *De Gemeenschap* mag natuurlijk niet alleen naar Nederland gekeken worden. Vanaf de eerste jaargang keek de redactie over de grens van de

eigen natie en stond *De Gemeenschap* open voor auteurs van andere Europese landen. Jan Engelman noteert namens de redactie in de eerste 'Verantwoording' van januari 1925:

> Wie de oogen niet enkel gericht houdt op de vaderlandsche mogelijkheden, maar – zonder eigen karakter te willen miskennen – de hedendaagsche snelheden van uitwisseling gebruikt om de aanknoopingspunten met de naburige naties te zoeken, zal de overtuiging winnen, dat de tijden rijpen. Met een groote mate van gelijktijdigheid ontstaat in de verschillende landen de idee, welke wij voorstaan.

Bij de opsomming van de vaste medewerkers aan het tijdschrift worden in het colofon van het eerste nummer de namen van Jacques Maritain, Max Jacob, Hermon Ould, Karel van den Oever en Wies Moens als eerste genoemd. De ambitie voor een internationale uitstraling is vanaf het begin duidelijk.[358] Ook hierin onderscheidde het tijdschrift zich van de concurrerende andere jongerenbladen *Roeping* en *De Vrije Bladen*. Aan *Roeping* werd wel door enkele Vlaamse schrijvers meegewerkt, namelijk door Wies Moens, Marnix Gijsen en Karel van den Oever, die overigens alle drie ook in *De Gemeenschap* publiceerden, maar verder ging de buitenlandse inbreng niet.[359] In *De Vrije Bladen* werd wel regelmatig óver buitenlandse literatuur geschreven, maar niet dóór buitenlandse auteurs. Aan *Forum* werkten wel Vlamingen mee, maar andere buitenlandse auteurs vormden een uitzondering.[360]
Wat is er van de ambities om een internationaal periodiek te worden in de zeventien jaargangen van *De Gemeenschap* gerealiseerd?
De volgende tabel geeft een overzicht van het aantal teksten van buitenlandse auteurs.
Ik ben mij er hierbij van bewust dat het aanvechtbaar is de Vlaamse literatuur bij de buitenlandse teksten in te delen. Op basis van de argumenten van Van Rees en Dorleijn 2006 meen ik dat deze indeling gerechtvaardigd is. Het Vlaamse literaire veld heeft in hun ogen een eigen status, een eigen geschiedenis, eigen instituties en spelers en is bovendien met eigen maatschappelijke systemen verbonden.[361] Ook al publiceert een groot aantal Vlaamse auteurs in *De Gemeenschap*, ze behoren allen toch meer tot het zuidelijke literaire veld dan tot het noordelijke, omdat ze voornamelijk in Vlaanderen uitgegeven en door de Vlaamse critici besproken werden.

Periodes	Frans	Duits	Vlaams	Spaans	Diversen	Totaal	Totaal
1925-1930	32	17	21	0	1	71	5%
1931-1933	1	1	1	0	1	4	0,5%
1934-1941	7	28	67	14	5	121	8%
1925-1941	40	46	89	14	7	196	5%

Tabel 4.5 Vertalingen en oorspronkelijke teksten van buitenlandse auteurs

4.5.2 Periode 1925-1930
Tussen 1925 en 1931 bestond 5% van de teksten uit bijdragen van buitenlandse auteurs. In die eerste periode, met name tussen 1925 en 1928, was *De Gemeenschap* nogal Frans georiënteerd. Dat had natuurlijk alles te maken met de medewerking van Jacques Maritain, met wie de redactie van *De Gemeenschap* door bemiddeling van Pieter van der Meer de Walcheren in aanraking was gekomen, zoals we in hoofdstuk 2.4 gezien hebben.
Maritain droeg in de eerste jaargang zelf vier teksten bij en hij was het die andere schrijvers van zijn beweging het Renouveau Catholique bij de redactie van *De Gemeenschap* introduceerde. Ook via Cornelis Vos en Otto van Rees kwamen sommige contacten tot stand, o.a. met Blaise Cendrars[362] en Charles Albert Cingria.[363]
De Gemeenschap publiceerde in de eerste vier jaargangen poëzie en proza van Max Jacob (zes keer), Mam ba (4),[364] Charles Albert Cingria (3), Jean Cocteau (2), François Villon (2),

Pierre Reverdy (2), Constant Zarian (2) en enkele andere auteurs, onder wie Blaise Cendrars, Pierre Colle, Maurice Sachs en Stanislas Fumet, met één tekst. In 1927 nam *De Gemeenschap* in drie afleveringen de integrale toneeltekst *Genesius* van Henri Ghéon[365] in een vertaling van Willem Nieuwenhuis op. Deze tekst werd in hetzelfde jaar ook in boekvorm door de uitgeverij gepubliceerd. Zij behoorden vrijwel allen tot het netwerk van Maritain en *De Gemeenschap* maakte hiervan tussen 1925 en 1929 dankbaar gebruik.
Mathijs Sanders heeft het netwerk van Maritain en de bemiddeling door Pieter van der Meer de Walcheren uitvoerig beschreven. Hij komt tot de conclusie dat *De Gemeenschap* op basis van de door hem getelde bijdragen van de auteurs van het netwerk van Maritain "bezwaarlijk een internationaal tijdschrift genoemd kan worden".[366] Hij telt daarbij echter de Franstalige auteurs die niet tot Maritains netwerk behoren, niet mee (Cendrars, Cingria, Villon, Zarian en Mam ba) en houdt ook geen rekening met de Vlaamse en de Duitse auteurs die in die periode in *De Gemeenschap* gepubliceerd hebben. Op basis hiervan kom ik in de samenvatting van dit hoofdstuk (zie paragraaf 4.6 punt 5) tot een andere conclusie.

Vanaf het begin beschikte *De Gemeenschap* over een aantal vaste medewerkers uit Vlaanderen. Vooral van de auteurs die in 1920-1921 aan het Vlaamse avant-gardistische tijdschrift *Ruimte* meewerkten, een tijdschrift dat voor *De Gemeenschap* een voorbeeld was,[367] werden veel gedichten geplaatst: Karel van den Oever (9 keer), Marnix Gijsen (5), Wies Moens (2), Paul van Ostaijen (2), Gaston Burssens (2) en Victor J. de Brunclair (1). Zij zijn pleitbezorgers van een gemeenschapskunst op een sociale grondslag. Het gaat hun niet alleen om schoonheid, maar ook om dienstbaarheid en politieke actie. Dit samengaan van ethische en esthetische idealen, dat hun in *Ruimte* zo na aan het hart lag, zien ze nu bij *De Gemeenschap* terug.

In de jaren 1929 en 1930 nam de Franse en Vlaamse oriëntatie af en werd met name werk gepubliceerd van Duitse dichters als Karl Gabriel Pfeill (6 keer), W. Hulshoff-Pol (3) en Hilde Schneider (2). Karl Gabriel Pfeill (Neuss 1889-Düsseldorf 1942) richtte in Düsseldorf een kunstenaarsvereniging op die in de jaren twintig onder de naam 'Der Weiße Reiter' werkte. Hij schreef expressionistische poëzie en toneel.[368] Via wie het contact tot stand gekomen is, heb ik niet kunnen achterhalen.

4.5.3 Periode 1931-1933
In de tweede periode is sprake van een enorme breuk. Vanaf 1931 wordt nauwelijks nog een tekst van een niet-Nederlandse auteur geplaatst. De enige tekst die qua omvang van betekenis is, is een toneeltekst van zeventien pagina's van Paul Claudel in het novembernummer van 1933.
Het ontbreken van buitenlandse oriëntatie in de periode 1931-1933 is te verklaren door het vertrek van Jan Engelman, die een fervente aanhanger was van de ideeën van Maritain en zijn kring, en vooral vanuit de nationalistische opvattingen die er in deze periode door een groot aantal redactieleden en medewerkers op na gehouden werden. In de politiek-maatschappelijke teksten in die periode komt dit nationalisme regelmatig naar voren. Jac. Stolte schrijft positief over het nationalisme in artikelen in oktober 1931 en april 1932. Bij Justus Mercks (januari/februari 1931) krijgt de tekst zelfs reactionaire trekken met zijn uitspraken tegen internationalisme en volkerenverkeer en Prof. Mr. W.P.J. Pompe, voorzitter van het Stichtingsbestuur van De Gemeenschap, schrijft het openingsartikel voor het meinummer van 1933 onder de titel 'Nationaal en Sociaal' dat ook als aparte brochure uitgegeven wordt. Hij constateert een tegenstelling tussen het nationale en het sociale en pleit voor een verbinding van beide begrippen, zonder overigens een fascistische ordening van de samenleving te bepleiten.

Het is opvallend dat het niet meer opnemen van buitenlandse teksten niet aangekondigd wordt in de 'Verantwoordingen' van deze drie jaargangen. Het ontbreken van buitenlandse auteurs lijkt hiermee niet zozeer een gevolg van een bewuste verandering van het redactionele beleid, maar veeleer een consequentie van geleidelijk veranderende politiek-maatschappelijke opvattingen.

4.5.4 Periode 1934-1941

Als de gebroeders Kuitenbrouwer met hun volgelingen, onder wie Jan Derks en Ad. Sassen, *De Gemeenschap* eind 1933 verlaten en Jan Engelman terugkeert in de redactie, komen ook de buitenlandse schrijvers weer terug. De nadruk op nationalistische literatuur verdwijnt weer. Er wordt zelfs als onderdeel van de 'Kroniek' een nieuwe rubriek gestart met de titel 'Uitzicht', die vooral gericht is op het signaleren van nieuwe buitenlandse literatuur. De buitenlandse oriëntatie is in de derde periode van 1934-1941 het grootst (8% van de teksten) en vooral gericht op Vlaanderen, Duitsland en Spanje.

In 1936 komen twee nieuwe Vlaamse schrijvers de redactie versterken: Marnix Gijsen en Jan Vercammen. Zoals eerder gemeld, is Marnix Gijsen vooral voor zijn naam aangetrokken, hij heeft al die jaren vrijwel niets gedaan en niets bijgedragen. Jan Vercammen daarentegen is bijzonder actief, als dichter en als criticus. In totaal worden van zijn hand 32 bijdragen geplaatst, twintig keer betreft dit poëzie, één keer verhalend proza en elf keer gaat het om meestal lijvige (gemiddeld acht tot tien pagina's) overzichten van de moderne Vlaamse poëzie. Van de Vlaamse dichters worden ook verschillende verzen gepubliceerd: Bert Decorte (4 keer), Albe (4), August van Cauwelaert (4), Paul de Vree (3) broer en zus André en Gabriëlle Demedts (ieder 2 keer), Marcel Matthijs (2), Bert Peleman (2) en nog een aantal anderen, onder wie Maurice Gilliams, Paul Verbruggen en Blanka Gijselen, met één gedicht. Velen van hen zijn vertegenwoordigd in het door Vercammen samengestelde zogenaamde 'Vlaamsch nummer' van *De Gemeenschap* van november 1937.
In de jaren dertig verliepen de Vlaamse contacten vooral via redacteur Jan Vercammen (1906-1984) die – wat jonger dan de andere redactieleden en als pedagoog werkzaam in het onderwijs – een groot netwerk had in de jongere generatie literaire auteurs. Overigens ook Marnix Gijsen, die in die jaren behalve kabinetschef van de minister van economische zaken in België ook poëziecriticus was voor het Vlaamse dagblad *De Standaard*, zorgde een enkele keer voor contacten. De samenstelling van het 'Vlaamsch nummer' is een van de weinige activiteiten waaraan Gijsen, ondanks zijn drukke andere werkzaamheden, een bijdrage heeft geleverd. In een brief aan Jan Vercammen van 22 september 1937 laat hij weten dat hij "na veel moeite" enkele gedichten en prozastukken heeft kunnen loskrijgen van Decorte, Gijselen, Gilliams, Verbruggen en Matthijs. Onder het kopje 'Negatieve resultaten' schrijft hij: "Timmermans heeft niets en stelt voor iets uit reeds verschenen werk over te nemen. Dat acht ik ongeschikt. Pillecijn heeft niets. Walschap en Van Cauwelaert: geen antwoord."[369] Van de laatste heeft Vercammen kennelijk nog een tekst weten los te praten, want hij is wel in het 'Vlaamsch nummer' vertegenwoordigd.

Exil-auteurs

Als Hitler in Duitsland de macht overneemt en het voor veel joodse schrijvers moeilijk wordt om nog langer daar te publiceren, drukt *De Gemeenschap* ook veel poëzie en proza af van joodse schrijvers en dissidente Duitse en Oostenrijkse exil-auteurs. De bekendste voorbeelden zijn Gert Schreiner en Joseph Roth. Van Gert Schreiner,[370] een Duitse journalist die halverwege de jaren dertig naar Nederland vluchtte, plaatst *De Gemeenschap* elf bijdragen (87 blz.) over kunst, literatuur, theater en politiek-maatschappelijke onderwerpen. Zowel door zijn breedheid als door zijn opvattingen is Schreiner goed op zijn plaats in de kring van *De*

Gemeenschap. Van de Oostenrijkse emigrant Joseph Roth,[371] die een tijdlang in Amsterdam verbleef, worden in de periode 1936-1939 vier teksten (34 blz.) gepubliceerd: tweemaal verhalend proza en twee keer een meer essayistische bijdrage. Van deze beide auteurs geeft uitgeverij De Gemeenschap ook boeken uit (zie hoofdstuk 8 en fondslijst). Van de joodse dichter Alexander Kailand wordt, met een redactionele inleiding van Anton van Duinkerken, drie maal poëzie geplaatst in 1938. Van een tiental andere Duitse auteurs wordt een of twee keer een gedicht of een prozatekst gepubliceerd. Een van hen is Irmgard Keun, een in 1905 in Berlijn geboren schrijfster, wier boeken in 1933 in beslag genomen en verboden worden en die in 1936 in exil gaat, eerst in Oostende in België en daarna in Nederland. In ballingschap schrijft zij verschillende succesvolle romans. Van 1936 tot 1938 heeft Irmgard Keun een liefdesrelatie met Joseph Roth, met wie zij samenwerkt en veel reizen maakt. Na de inval van de Duitsers in Nederland en beschermd door valse berichten over haar vermeende zelfmoord, keert zij in mei 1940 terug naar Duitsland, waar zij tot het einde van de oorlog ondergedoken verblijft.[372]

De Spaanse Burgeroorlog

De redactie van *De Gemeenschap* sympathiseert bij het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog met de republikeinen. Dit komt behalve in allerlei beschouwende teksten van Nederlandse redactieleden en medewerkers in het tijdschrift ook tot uitdrukking in de publicatie van een groot aantal Spaanse auteurs.

In de jaargangen van 1934 en 1935 publiceert *De Gemeenschap* al een lange prozatekst van de katholieke romancier Don Ramon del Valle-inclan, die in twee afleveringen in een vertaling van de hispanoloog Johan Brouwer geplaatst wordt.[373] Deze Johan Brouwer was in contact gekomen met *De Gemeenschap* via Anton van Duinkerken en het is Brouwer die voor het grootste gedeelte verantwoordelijk geacht moet worden voor de duidelijke standpuntbepaling van Van Duinkerken over de Spaanse burgeroorlog. De reportages van Brouwers reizen door Spanje werden nadat hij in 1934 katholiek was geworden, gepubliceerd in *De Tijd* en zo had Van Duinkerken hem leren kennen. “Aanvankelijk had hij [Brouwer] meer sympathie gehad voor de rechtse opstandelingen, maar gedurende zijn tocht groeide zijn afkeer van de fascistische milities. Zijn eerste voorzichtige bevinden, *De Spaansche Burgeroorlog*, publiceerde hij in oktober 1936 bij Van Duinkerkens uitgever Paul Brand. Uit het regelmatig persoonlijk contact moet Van Duinkerken naar zijn gevoel een gefundeerd oordeel hebben kunnen vellen over de Spaanse situatie.”[374]

In november 1936 wordt een verslag van een interview van de schrijver Jef Last met de Spaanse auteur en intellectueel José Bergamin geplaatst. Last, die zich in oktober 1936 als een van de eerste Nederlanders aangesloten had bij bij het Quinto Regimiento, een communistisch legeronderdeel dat de republikeinse Volksfrontregering steunde, sprak Bergamin reeds in de eerste weken van zijn verblijf in Madrid en *De Gemeenschap* was een van de weinige plekken in de Nederlandse pers waar hij zijn verhaal op dat moment kwijt kon. José Bergamin was de oprichter van het vooruitstrevende katholieke tijdschrift *Cruz y Raya*, dat volgens Ewoud Kieft in meerdere opzichten de Spaanse evenknie van *De Gemeenschap* genoemd mag worden.[375] “Het zocht eveneens een combinatie van moderne kunst en katholieke traditie en was ook een uitgeverij met een divers aanbod van Spaanse mystieken tot Franse moderne schrijvers als André Malraux. *Cruz y Raya* voerde oppositie tegen de katholieke machtspolitiek in Spanje met de hoop op een christelijk-revolutionaire hernieuwing van de kerk. De Spaanse katholieke kerk was een aartsconservatief instituut, gelieerd aan grootgrondbezitters en monarchisten. Bergamin, die in de eerste republikeinse regering al een hoge post had bekleed, was een van de belangrijkste katholieke opposanten van dit conservatieve machtsbolwerk geworden. Na de machtsgreep politiseerde zijn engagement. Vanaf augustus 1936 was hij voorzitter van de Alliantie van Antifascistische Intellectuelen, de

Spaanse pendant van het Comité van Waakzaamheid, en in die hoedanigheid moest hij een brug bouwen tussen communisten, anarchisten en pro-republikeinse katholieken."[376]
Op initiatief van Last organiseert Van Duinkerken samen met Brouwer, tijdens een gepland verblijf in Nederland, een lezing van Bergamin op 12 februari 1937 in Huize Parkzicht in Amsterdam. In april 1937 publiceert *De Gemeenschap* de tekst van deze lezing van José Bergamin met de titel 'Don Quichotte aux portes de l'enfer', gevolgd door een beschouwing van zijn werk door Gerth Schreiner en een door Mies Blomsma getekend portret van de Spaanse schrijver.
Een Spaans literair hoogtepunt in *De Gemeenschap* vormt de publicatie van maar liefst 22 pagina's verzen van republikeinse Spaanse dichters, van wie sommigen zoals Emilio Prados, Rafael Alberti en Arturo Serrano Plaja zelf aan het front stonden. De poëzie van onder anderen Antonio Machado, Luis Cernuda, Juan Gil-Albert, Miguel Hernandez en Leon Felipe wordt afgedrukt in het septembernummer van 1938 in een vertaling van Jef Last.

In de categorie 'diversen' van tabel 4.5 gaat het om vier verspreid geplaatste Engelse teksten van verschillende auteurs, onder wie Oscar Wilde, poëzie van de Braziliaanse schrijver, journalist en diplomaat Rui Ribeiro Couto, een van de leidende figuren van het vroege modernisme, poëzie van O.W. de Milosz uit Litauen en gedichten van de Hongaar László Mécs, van wie de uitgeverij ook een bundel poëzie publiceerde.[377]

Van de in totaal 196 buitenlandse teksten zijn er 63 in de oorspronkelijke taal gepubliceerd (31 keer Duits, 30 keer Frans en 2 keer Engels[378]), de rest is geplaatst in vertaling.
In het oktobernummer van *De Gemeenschap* uit 1925 staat de volgende mededeling: "De bijdragen van onze buitenlandsche medewerkers zullen in het vervolg, voor zoover mogelijk, in het Nederlandsch worden vertaald." Waarschijnlijk was er kritiek gekomen van abonnees. Kennelijk was het voor de redactie dikwijls niet mogelijk een tekst tijdig te (laten) vertalen, want na deze mededeling zijn toch nog 54 teksten in de oorspronkelijke taal gepubliceerd.

4.6 Samenvatting en conclusies

1. In chronologische volgorde van hun deelname aan *De Gemeenschap* genoemd, zijn Jan Engelman, Albert Kuyle, Anton van Duinkerken en Ab van Oosten de belangrijkste redacteuren van dit tijdschrift, als kwantiteit en diversiteit van tekstbijdragen en redactionele activiteiten als maatstaf genomen worden. Jan Engelman en Albert Kuyle in de periode 1925-1930, Albert Kuyle, Anton van Duinkerken en Ab van Oosten in de periode 1931-1933 en Van Duinkerken, Engelman en Van Oosten in de derde periode. Op basis van de beeldvorming in de literatuur over wat de belangrijkste medewerkers van *De Gemeenschap* zijn, is deze conclusie deels niet verrassend te noemen (Jan Engelman en Anton van Duinkerken), deels wel, nl. daar waar het Albert Kuyle en Ab van Oosten betreft.
2. De verschillende redactieleden van *De Gemeenschap* beschikten over een uitgebreid netwerk in het culturele veld. Zij namen structureel sleutelposities in bij kranten, weekbladen, tijdschriften en uitgeverijen. In de eerste periode 1925-1930 waren Jan Engelman en Albert Kuyle de centrale figuren in het netwerk van *De Gemeenschap*. Zij maakten gebruik van bemiddelaars als Pieter van der Meer de Walcheren, Otto van Rees en Cornelis Vos. In de eerste periode concentreerden de contacten zich rond *Het Centrum, De Nieuwe Eeuw, Opgang*, de Filmliga en de uitgeverijen Van Rossum, Leiter-Nypels en Paul Brand.
   In de periode 1931-1933 was Albert Kuyle de centrale figuur in het *Gemeenschap*-netwerk. In deze periode concentreerde zich de contacten vooral rondom Utrechtse

instituties als *Het Centrum*, de *Utrechtsche Courant*, studio Hinfilm, uitgeverij en drukkerij Lumax en Paul Brand.
In de periode 1934-1941, waarin Van Duinkerken en Engelman de centrale figuren zijn, verplaatsen de contacten zich meer van Utrecht naar Bilthoven en Amsterdam. De kunstredactie van *De Tijd*, waar beide redacteuren in die jaren hun hoofdtaak hebben, neemt daarbij een belangrijke plaats in.

3. Uit de geografische analyse van het netwerk van *De Gemeenschap* in Nederland blijkt dat de netwerken zich concentreren rondom de grote, noordelijke steden Utrecht en Amsterdam en in de zuidelijke provincies Brabant en Limburg. De plaatsen bevinden zich allemaal langs de as Amsterdam – Utrecht – Deurne – Maastricht.
   Dat het tot 1934 niet lukt een vertegenwoordiger uit Nijmegen in de redactie te krijgen, is er waarschijnlijk een van de redenen van dat er in die stad regelmatig concurrerende (katholieke) tijdschriften opgericht worden (*De Paal, Het Venster, De Christophore*).
   In de eerste en tweede periode staat Utrecht centraal, in de derde periode verschuift het zwaartepunt naar Amsterdam. Vanaf 1937 woont er, buiten Engelman die veel bij zijn vriendin Joanna Diepenbrock in Amsterdam verblijft, zelfs geen enkel redactielid meer in de stad Utrecht, in 1925 woonden ze er allemaal.
   In de beeldvorming over *De Gemeenschap* zoals die naar voren komt in de secundaire literatuur over het tijdschrift, heeft de stad Amsterdam nooit een belangrijke plaats ingenomen.
4. De auteurs die door de redactie ingezet werden om het tijdschrift naar buiten een gezicht te geven, wisselden per periode. Tussen 1925-1930 profileert de redactie onder leiding van Engelman en Kuyle het tijdschrift naar buiten vooral met medewerkers als Gerard Bruning, Hendrik Marsman en Anton van Duinkerken. Omdat deze min of meer bij de concurrentie waren weggekaapt, zijn zij bij uitstek geschikt om het tijdschrift krachtig te positioneren in het literaire circuit. Vooral met de verzen van Marsman en Engelman laat *De Gemeenschap* zich in deze periode zien als expressionistisch tijdschrift.
   In de periode 1931-1933 is het met name Albert Kuyle die bepaalde medewerkers inzet om zijn literaire en politiek-maatschappelijke doelen te realiseren. F. Bordewijk, Ab van Oosten, Eric van der Steen, Pierre Kemp, Jacques Schreurs, Frans van Oldenburg Ermke, Willem Pompe en Ad. Sassen behoren tot deze groep. O.a. met de voorpublicatie van *Knorrende beesten* van Bordewijk en proza en de poëzie van auteurs als Revis, Kuyle, Van Oosten en Van der Steen profileert *De Gemeenschap* zich in deze periode vooral als tijdschrift van de nieuwe zakelijkheid; in politiek-maatschappelijk opzicht als een blad met nationalistische opvattingen.
   In de periode 1934-1941 profileert het tijdschrift zich onder leiding van Anton van Duinkerken en Ab van Oosten naar buiten vooral met meer politiekgerichte teksten, niet alleen in het beschouwend proza, maar ook in literaire bijdragen, zoals de publicatie van vertalingen van revolutionaire Spaanse poëzie en de bijdragen van diverse exil-auteurs.
5. De *Gemeenschap* kent zowel in de periode 1925-1930 als in de periode 1934-1941 een krachtige oriëntatie op de moderne buitenlandse (Europese) literatuur. Het tijdschrift onderscheidt zich hiermee van zijn belangrijkste concurrenten *Roeping* en *De Vrije Bladen* (en later *Forum*) waarin af en toe wel over buitenlandse literatuur geschreven wordt, maar niet of nauwelijks door buitenlandse auteurs, behalve (in *Roeping* en *Forum*) door Vlamingen.
   Die oriëntatie op het buitenland blijkt in de eerste periode bijvoorbeeld uit de publicatie van enkele gedichten van Vlaamse en Franse humanitair-expressionisten als Paul van Ostaijen en Jean Cocteau en uit de aandacht voor auteurs uit de kring van het Renouveau Catholique, waarbij Pieter van der Meer en Jacques Maritain de bemiddelaars zijn. Op het

eind van deze periode wordt ook een aantal gedichten gepubliceerd van Duitse expressionistische auteurs, van wie Karl Gabriel Pfeill de belangrijkste is.
In de periode 1934-1941 worden regelmatig teksten geplaatst van jonge Vlaamse auteurs. Jan Vercammen is voor *De Gemeenschap* daarbij de belangrijkste bemiddelaar in het Vlaamse literaire circuit.
Er wordt in deze periode ook diverse keren poëzie en proza gepubliceerd van joodse schrijvers als de dichter Alexander Kailand, van Duitse en Oostenrijkse exil-auteurs als Gerth Schreiner en Joseph Roth en van de dissidente Hongaarse dichter László Mécs. Van Duinkerken is voor het aantrekken van deze auteurs de spin in het web.
In de aandacht voor de politieke ontwikkelingen in Spanje profileert *De Gemeenschap* zich vooral met de Spaanse auteur en intellectueel José Bergamin. De hispanoloog Johan Brouwer en de schrijver Jef Last zijn de belangrijkste bemiddelaars bij het aantrekken en vertalen van Spaanse auteurs.
In de tussenliggende jaren 1931-1933 wordt nauwelijks een tekst van een buitenlandse auteur in *De Gemeenschap* gepubliceerd. De nationalistische opvattingen van de redactieleden en medewerkers uit het netwerk van Albert Kuyle moeten hiervoor als de belangrijkste oorzaak aangemerkt worden.
In de eerste en de derde periode kent *De Gemeenschap* een krachtiger buitenlandse oriëntatie dan op basis van de beeldvorming in de secundaire literatuur hierover verwacht mocht worden.